

पेड न्यूजची वाढती समस्या आणि उपाययोजना

डॉ. रामानंद बापुराव व्यवहारे,

सहयोगी प्राध्यापक, वृत्तपत्रविद्या आणि
जनसंवाद विभाग, स्वामी रामानंद तीर्थ
मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड संलग्नित
श्री शिवाजी महाविद्यालय, परभणी

प्रस्तावना

वृत्तपत्र माध्यमात बातमी ही सर्वाधिक महत्वाची असते. बातमी प्रकाशित केली जाते म्हणून वृत्तपत्र वाचले जाते. वृत्त म्हणजे बातमी आणि ज्या पत्रात वृत्त आहे ते पत्र म्हणजे वृत्तपत्र असे बातमीमुळे वृत्तपत्र हे नाव रूढ झाले. वृत्तपत्रातील बातम्या या मुल्यांनुसार (Values) प्रकाशित केल्या जात असतात. आलीकडच्या काळात बातम्या ह्या पैसे घेऊन म्हणजे पैशाचा मोबदल्यात छापल्या जाताना दिसतात. विशेषतः निवडणूक प्रचाराच्या कालावधीत पैशाच्या मोबदल्यात बातम्या प्रकाशित करण्याचे प्रकार म्हणजेच पेड न्यूज वाढताना दिसतात. अलीकडच्या काळात छोटी, मध्यम प्रादेशिक, स्थानिक पातळीवरील वृत्तपत्रे सर्रासपणे पेड न्यूज प्रकाशित करतांना दिसत आहेत. छोट्या आणि मध्यम वृत्तपत्रांसाठी ही वाढती समस्या, निर्माण झाली आहे. ती मोठ्या वृत्तपत्रामध्ये पसरू नये यासाठी वेळीच उपाययोजना करण्याची गरज आहे. अन्यथा वृत्तपत्र माध्यम पेड न्यूजच्या सहाय्याने पोखरून निघू शकते.

उद्देश

1. वृत्तपत्र माध्यमातील पेड न्यूजच्या वाढत्या समस्येचा आढावा घेणे.
2. पेड न्यूजचा अर्थ स्वरूप आणि व्याप्ती स्पष्ट करून सांगणे.
3. पेड न्यूज, वृत्तपत्र, पत्रकार, मालक यांच्या संबंधाचा अभ्यास करणे.
4. पेड न्यूजचे तोटे लक्षात आणून देणे.
5. पेड न्यूजवरील उपाययोजना सूचविणे.

संशोधन पध्दती

प्रस्तूत शोधनिबंधाचा विषय 'वृत्तपत्र माध्यमातील पेड न्यूजची वाढती समस्या आणि उपाययोजना' असा असून यानिमित्ताने वृत्तपत्र माध्यमातील पेड न्यूजच्या वाढत्या समस्येचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. सद्य परिस्थितीनुसार पेड न्यूजचा अर्थ सांगून स्वरूप आणि व्याप्ती स्पष्ट केली आहे. पेड न्यूजसाठी नेमके कोण जबाबदार आहे ? वृत्तपत्रातील बातमीदार, वृत्तसंपादक, संपादक की मालक ? याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. पेड न्यूजमुळे वृत्तपत्र माध्यमाची ताकद, स्वातंत्र्य

हिरावले जात असून त्यामुळे खूप मोठे नुकसान होत आहे. या होणा-या नुकसानीचा किंवा तोट्याचा आढावा प्रस्तूत शोधनिबंधाद्वारे घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. पेड न्यूज हे वृत्तपत्र माध्यमाला लागलेले मोठे ग्रहण आहे ते सुटावे. वृत्तपत्र माध्यमाला प्रतिष्ठा, वजन प्राप्त व्हावे म्हणून पेड न्यूजवरील उपाययोजना कराव्या लागतील. त्या सांगितलेल्या आहेत. त्यासाठी पेड न्यूज ची उपलब्ध माहिती, विचारवंतांचे दृष्टिकोन, मते, भावना, विचार यांचा आधार घेतला आहे. तज्ञांनी लिहिलेल्या ग्रंथांचा, सांगितलेल्या माहितीचा, साहित्याचा, वाचनाचा आधार घेतलेला आहे. लेखकाने स्वतःची मते, अनुभव, वाचणे, निरीक्षण, दृष्टिकोन. या आधारे शोधनिबंधाची मांडणी केली आहे.

पेड न्यूज : एक मोठी समस्या

पेड न्यूज अलीकडच्या काळात वाढत आहेत. जिल्हा वृत्तपत्रे, लहान वृत्तपत्रे आपल्या अस्तित्वासाठी पेड न्यूजचा आसरा, सहारा घेऊन पुढे जाताना दिसतात. छोट्या वृत्तपत्रांनी बातमीचे (न्यूजचे) स्वरूप बदलून टाकलेले दिसते. सर्वसामान्य वाचकांना बातमी व पेड बातमी यातील फरक समजेनासा झाला आहे. "समाज और व्यवस्था के जीवन मूल्यों में आनेवाली गिरावट मीडिया के क्षेत्र में भी देखी जा सकती है । आखिरकार मीडिया भी व्यवस्था का ही एक अंग है ।"¹ असे असले तरी वृत्तपत्र माध्यमाने पेड न्यूजला नकार दिला पाहिजे. कारण पेड न्यूज प्रकाशित करणे म्हणजे वाचकांची फसवणूक करणे होय. हा अधिकार वृत्तपत्रांना नाही.

छोटी वृत्तपत्रे आपल्या भागातील लोकप्रतिनिधींच्या बातम्या, प्रसिध्द व्यक्तित्वाच्या बातम्या, विशिष्ट संस्था आणि संघटनांच्या बातम्या सातत्याने प्रकाशित करित असतात. त्यांची ती गरजदेखील असते. बातमीमूल्यांनंतर या बातम्यांना प्राधान्य दिले जाणे आवश्यक असते. पत्रकाराने, बातमीदाराने, वार्ताहराने वार्ताकन करित असतांना नितीमूल्ये नियम पाळणे महत्वाचे असते. बातमीदारांना तयार बातम्या दिल्या जाताना दिसतात. त्यामध्ये मूल्यांप्रमाणे माहितीचा अभाव असतो. संबंधीतांना तयार बातमी प्रकाशित व्हावी असे वाटते. त्यांच्या या इच्छेखातर पेड न्यूजची वृत्ती प्रवृत्ती बळावते. "असल में भारत जैसे देश में जिला स्तरीय प्रेस की ओर कभी समुचित ध्यान नहीं दिया गया, जबकी विकास और परिवर्तन के दौर से गुजर रहे हमारे समाज में

इनकी महत्वपूर्ण भूमिका हो सकती थी।² यावरून स्पष्ट होते की, भारतातील जिल्हा वृत्तपत्रांकडे लक्ष देण्याची गरज आहे. त्यामुळे पेड न्यूजची समस्या कमी होऊ शकते.

प्रेस कौन्सिल ऑफ इंडियाच्या अहवालात पेड न्यूजबद्दल म्हटले आहे की, The Phenomenon of "Paid News" has acquired serious dimensions. Today it goes beyond the corruption of individual Journalist and media companies and has become pervasive, structured and highly organized. In the process, it is undermining democracy in India. This has anguished the leading sections of the society. Including political leaders, thinkers, Journalist and media owners. They all have expressed their unhappiness and concern about the pernicious influence of such malpractices"³ अशा प्रकारे पेड न्यूजचा धोका सर्वांनाच आहे.

पेड न्यूजच्या वाढत्या समस्येमध्ये जिल्हा वृत्तपत्रांसह मोठ्या वृत्तपत्रांचा सहभाग असल्याचे स्पष्ट झाले आहे. विशेषतः निवडणूक प्रचाराच्या कालावधीत पॅकेजच्या स्वरूपात पेड न्यूज प्रकाशित केल्या गेल्या. तत्कालीन सूचना आणि प्रसारण मंत्री अंबिका सोनी यांनी राज्यसभेत सांगितले होते की, "ऐसी मीडिया रिपोर्ट आई है की, इलेक्ट्रॉनिक और प्रिंट मीडिया ने खास व्यक्ति, संगठन या कॉर्पोरेट के पक्ष में छापणे या प्रसारण करने के लिए पैसे लिये। यह दरअसल न्यूज की शकल में विज्ञापन है। इसे पेड न्यूज सिंड्रोम कहा जा रहा है।"⁴ वृत्तपत्रे जाहिरातीच्या बदल्यात पैसे घेऊन बातम्या प्रकाशित करतात आणि या पेड न्यूज असतात. अशा प्रकारचे अनेक रिपोर्ट आहेत. प्रेस कॉन्सिलने पेड न्यूज प्रकाशित करणा-या वृत्तपत्रांवर कारवाईचा बडगा उगारलेला दिसून येतो; परंतु त्याचा काहीही उपयोग झालेला नाही. प्रेस कौन्सिलला पुरेसे अधिकारच नाहीत. दात नसलेल्या वाघासारखी असलेली प्रेस कौन्सिलची अवस्था कधी बदलणार आहे?

पेड न्यूजचा अर्थ, स्वरूप आणि व्याप्ती

"Paid news is India is the practice of cash payment of equivalent to Journalists and media organization by individuals and organisation so as to appear in their news articles and to ensure sustained positive coverage."⁵ विकीपीडियामध्ये पेड न्यूजला पैशाच्या मोबदल्यात, पैसे देऊन पाहिजे तशी माहिती बातमीमध्ये छापली जाते. असे म्हटले आहे. याचा अर्थ पेड न्यूज म्हणजे पैसे देऊन पाहिजे तशी माहिती बातमीमध्ये, बातमीच्या माध्यमातून छापून लोकांसमोर मांडणे होय. "कोई समाचार या विश्लेषण अगर पैसे या किसी और तरफदारी के बदले किसी भी मिडिया (इलेक्ट्रॉनिक्स या प्रिंट) में जगह पाता है तो उसे पेड

न्यूज की श्रेणी में रखा जायेगा."⁶ प्रेस कौन्सिलने म्हटल्याप्रमाणे पाहिजे तशी माहिती, आपल्या सोयीची, फायद्याची माहिती बातमीमध्ये देण्यासाठी पैसे किंवा इतर प्रकारची वेगवेगळी प्रलोभने दिली जातात. याचा अर्थ पैसे अथवा इतर फायदे देऊन पत्रकारामार्फत सोयीची माहिती बातमीमध्ये प्रकाशित करण्याचा प्रक्रीयेला पेड न्यूज म्हणता येईल. पैसे देऊन प्रकाशित केलेली बातमी म्हणजे पेड न्यूज अस सर्वसाधारण पेड न्यूजचा अर्थ सांगता येईल.

पेड न्यूजचे स्वरूप व्यापक आहे. मुद्रित (वृत्तपत्रे आणि नियतकालिके) माध्यम, नभोवाणी (रेडीओ), माध्यम, दूरचित्रवाणी माध्यम आणि न्यू मीडिया, सोशल मीडिया या संपूर्ण प्रसारमाध्यमांमध्ये पेड न्यूज दिल्या जाऊ शकतात. दिल्या जात आहेत. वाचायला, ऐकायला, पाहायला मिळत आहेत. सर्वप्रथम पेड न्यूजचा उदय वृत्तपत्र माध्यमात झाला. त्याचा प्रसार सर्व प्रसारमाध्यमांमध्ये कमी-अधिक प्रमाणात आहे. निवडणूक प्रचाराच्या काळात सर्व प्रसारमाध्यमे अचानकपणे बदलतात. त्यांच्या बातम्या बदलतात. मूलाखती देणारे, घेणारे पत्रकार बदलतात. प्रत्येकाला वेगवेगळा वेळ कमी-अधिक मिळतो. उलट-सुलट, सोयीचे, अडचणीचे प्रश्न विचारले जातात. बातमीमधील माहितीमूळे अधिकाधिक वाचकांचा, नागरिकांचा फायदा अपेक्षित असतो. पेड न्यूजमधील माहिती कोणाच्या तरी फायद्यासाठी उपयुक्त करून वाचकांना सांगितलेली असते. सत्य बाजू, पैलू, माहिती, बारकावे, संदर्भ जाणीवपूर्वक दडवलेले, झाकलेले असतात. सोयीने ते सांगून संबंधितांची (व्यक्ति, पक्ष, संस्था, संघटना, समाज इत्यादी) प्रतिमा निर्माण केली जाते. त्यापासून फायदा मिळविला जातो. बातमी मूल्यांची चिरफाड करून, बातमी मूल्ये पायदळी तूडवून बातमी लिहिलेली असते. "ताजेपणा, समीपता, व्याप्ती, अनपेक्षितता, मानवी स्वारस्य, लोकरूची ही बातमीमूल्ये"⁹ सोयीने घेतली जातात. त्यामुळे अनेकवेळेला पेड न्यूजची ओळख सर्वसामान्य वाचकांना होऊ शकत नाही. राज्यकर्त्यांच्या धोरणांवर, निर्णयांवर, विचारांवर आपल्याला पाहिजे तसा परिणाम घडवून आणून खूप मोठा फायदा मिळविणे, संपत्ती, पैसा आणि इतर स्वरूपात मोठे फायदे करून घेण्यासाठी पेड न्यूज दिल्या जातात. पेड न्यूजची व्याप्ती सर्वच क्षेत्रात आहे. प्रामुख्याने राजकीय क्षेत्रात पेड न्यूजचा बोलबाला अधिक आहे. आता पेड न्यूज सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक सांस्कृतिक, मनोरंजन, कृषि इत्यादी क्षेत्रात पहायला मिळतात.

पेड न्यूज आणि वृत्तपत्र, पत्रकार आणि मालक यांचे संबंध

वृत्तपत्रातील पेड न्यूज प्रकाशनासाठी कोण जबाबदार आहे ? पेड न्यूज देणारे, पेड न्यूज प्रकाशित करणारे, पत्रकार, वृत्तपत्र का मालक ? हे सर्वच जबाबदार आहेत. सर्वप्रथम हे सर्वजण माणूस आहेत, हे आपण समजून घेतले पाहिजे.

माणसामध्ये अनेक गुण, दुर्गुण असतात. पेड न्यूज देणारे, वृत्तपत्राचे मालक, पत्रकार यांच्यामध्ये पेड न्यूजचा दुर्गुण आला. प्रलोभने, फायदे, हव्यास, सत्ता, संपत्ती यासाठी पेड न्यूज तयार केल्या गेल्या त्या माणसाकडूनच. भारतासह महाराष्ट्रातील सर्व प्रमुख वृत्तपत्रे ही राजकारण्यांच्या, उद्योगपतींच्या मालकीची आहेत. त्यांचे हितसंबंध वृत्तपत्र प्रकाशनासह सर्वांशीच राहिलेले आहेत. वृत्तपत्र माध्यमाला त्यांनी सत्ता म्हणून पाहिल्याचे दिसते. त्यांचे हितसंबंध राज्यकर्त्यांशी सत्ताधा-यांशी नेहमीच राहिले आहेत. सरकार, राजकर्ते, शासन हे लोकशाहीत सर्वात मोठा जाहिरातदार आहे. या जाहिरातीच्या अर्थकारणातून पेड न्यूजचा उदय झाला.

वृत्तपत्र हे साधन हातात आहे म्हणून त्याचा वापर मालकांनी सुरू केला. जागतिकीकरणाने, खुल्या अर्थव्यवस्थेत पत्रकारितेची मूल्ये, तत्वे पायदळी तुडवली जाऊ लागली. माहितीच्या प्रचार-प्रसाराचा व्यापार सुरू झाला. यामध्ये पत्रकार बदलले. त्यांची नितीमूल्ये बदलली. पत्रकारितादेखील एक नोकरी बनली. उपजिविकेचे साधन म्हटल्यानंतर ते टिकविण्यासाठी तडजोडी आपोआप येतातच. पत्रकारांचे कारखाने वाढले. संख्याही वाढली. एका पत्रकाराला काढून टाकले तर अनेक मिळतात. अशा परिस्थितीत पत्रकार मालकांच्या अधिपत्याखालील नोकर बनले. मालकांनी संपादकाना ताब्यात घेतले. अनेक वृत्तपत्रांचे मालक किंवा त्यांच्या घरातील कोणीतरी संपादक बनले, बनविले. मालक सांगेन ते ऐकणारे संपादक बनले. या परिस्थितीत पेड न्यूजला वृत्तपत्र माध्यमात अधिकृत जागा मिळू लागली. पॅकेज, जाहिराती या गोंडस नावाखाली पेड न्यूज प्रकाशित होत आहेत. सामान्य वाचकांना पेड न्यूज, न्यूज यातला फरक आजही समजत नाही. समजू दिला जात नाही. पेड न्यूज प्रकाशित करीत असताना हुशारी केली जाते. पत्रकार आपली कौशल्ये वापरतात. अशी ही पेड न्यूज ची साखळी वाढत चालली आहे. पेड न्यूज छापण्याच्या वृत्तपत्रांना अधिक जाहिराती मिळतात. महसूल वाढतो. विशेषतः सरकारी जाहिरातींचा ओघ वाढतो. उलट पेड न्यूज न छापणा-या वृत्तपत्राला जाहिराती मिळत नाहीत. महसूल घटतो. तोटा वाढतो. सरकारी जाहिराती बंद केल्या जातात. वृत्तपत्राचा गळा घोटला जातो. या परिस्थितीत सर्वच वृत्तपत्र पेड न्यूजकडे वळताना दिसतात.

पेड न्यूजचे तोटे

वृत्तपत्र हा व्यवसाय राहिला नसून त्याला मोठ्या उद्योगाचे स्वरूप आले आहे. त्यामुळे वृत्तपत्राचे मालक, चालक, संपादक, उद्योगपती बनले. उद्योगधंद्याबरोबरच त्यांनी वृत्तपत्र सुरू केले. वृत्तपत्र चालविणे हे मिशन न राहता प्रोफेशन बनले. वृत्तपत्र स्वातंत्र्य राहिले नाही. माहिती देणे, मनोरंजन करणे, प्रबोधन करणे, सत्य सांगणे, अन्यायाला वाचा फोडणे, समाजसेवा, राष्ट्रसेवा, विकास ही वृत्तपत्राची पवित्र कार्ये पेड न्यूजमुळे प्रभावीपणे होऊ

शकत नाहीत. माहितीचा व्यापार सुरू आहे. मनोरंजनाच्या नावाखाली लोकांना कर्तव्यापासून दूर केले जात आहे. सोयीने, फायद्याचे प्रबोधन सुरू आहे. अन्याय दूर होत नाही. सत्य सोयीने सांगितले जाते. दुसरी बाजू प्रकाशात येऊ दिली जात नाही. समाजसेवा, राष्ट्रसेवा, विकास यांना कमी महत्त्व दिले जाते. हे सर्व पेड न्यूजमुळे होत आहे. “पत्रकारिता जबसे उद्योग बना तबसे पत्रकारिता में सरस्वती का स्थान लक्ष्मी ने ले लिया । कलम पैसे की खनक के आगे झुकने को मजबूर है ।”⁸ हे सत्य प्रत्यक्षात पहायला मिळते आहे. प्रख्यात गीतकार प्रसून जोशी ने कहा था कि, “विज्ञापन सच्चे होते हैं, इनमे पारदर्शकता होती है, यह साफ कहते हैं कि मैं विज्ञापन हूँ ये बेवकूफ नहीं बनाते, बेवकूफ तो मीडिया बनाता है जो न्यूज के नाम पर पेड न्यूज छापते है ।”⁹

प्रसारमाध्यमे पेड न्यूज देऊन वाचकांना बेवकूब बनवित आहेत. वृत्तपत्रे प्रचारपत्र बनले आहेत. ते अनेक वेगवेगळ्या व्यक्तिंचा, त्यांच्या कर्तव्याचा, पक्षांचा, संघटनांचा, समाजाचा प्रचार करीत आहेत. जनहिताला दुय्यम स्थान दिले जात आहे. वाचकांना गुमराह केले जात आहे. खोटी नाही परंतु सोयीची तीच माहिती दिली जात आहे. सेलीब्रेटींची संख्या वाढविली जातेय. जाहिरातदार, पेड न्यूजचे मालक यांच्या हितासाठी वृत्तपत्र चालविले जात आहे. यामुळे जनतेची दीशाभूल होतेय. फसवणूक होतेय. त्यांना आयुष्यातील आनंद, सुख-समाधान, शांती मिळत नाही. समाज आणि राष्ट्रविकास ठप्प होत आहे. देशातील विशिष्ट वर्ग, लोक विकसीत होतांना दिसत आहेत. हे सर्व पेड न्यूजचे तोटे आहेत. पेड न्यूजचे प्रमाण जसे जसे वाढेल तसे हे तोटे वाढतील.

पेड न्यूजवरील उपाययोजना

पेड न्यूज या घातक आहेत. त्या वृत्तपत्रांनी, पत्रकारांनी, संपादकांनी, मालकांनी स्वीकारू नये. प्रकाशित करू नये. त्यावर प्रेस कौन्सिल ऑफ इंडियाने बंदी घालावी. वृत्तपत्रांना कडक शिक्षा करावी. वृत्तपत्राचे प्रकाशन बंद करावे. पत्रकारांची, संपादकांची मान्यता काढून घ्यावी. पेड न्यूज बंद केल्याने, न छापल्याने वृत्तपत्राचे उत्पन्न कमी होणार नाही. त्यांचा तोटा होणार नाही. त्यामुळे पेड न्यूज बंद करून जाहिराती प्रकाशित कराव्यात. पत्रकारांनी बातमी मुल्यांनुसार बातम्या लिहाव्यात. कोणाच्या तरी फायद्यासाठी बातमी लिहू नये. फक्त आणि फक्त वाचकांचे सर्वाधिक हित समोर ठेवून बातम्या, वृत्तलेख, स्फुटलेख, अग्रलेख लिहावित. पैसा हा जगण्यासाठी अत्यावश्यक असतो; परंतु तो मिळावा म्हणून आपली निष्ठा, सत्यता, गहाण टाकू नये. निष्ठा, सत्यता, प्रामाणिकपणा ठेवून पत्रकारिता करावी. कोणत्याही आणि कोणाच्याही प्रलोभणाला बळी पडू नये. लाच, पैसा, भेटवस्तू देणारे हात कधीही उलटे फिरू शकतात हे सदोदीत लक्षात ठेवावे. पत्रकारांनी आपल्या पत्रकारितेच्या कार्यात वृत्तपत्र मालकाला,

व्यवस्थापनाला लुडबूड, हस्तक्षेप करू देवू नये. वृत्तपत्र प्रकाशन हा धंदा नाही, यामधून नफा मिळविता येत नाही हे लक्षात ठेवावे. नफा मिळविण्यासाठी वृत्तपत्र सोडून इतर व्यवसाय करावेत.

समारोप

वृत्तपत्र माध्यमात पेड न्यूजची संख्या वाढते आहे. ती कमी करण्यासाठी सर्वांनी दक्ष राहिले पाहिजे. पेड न्यूजचे तोटे सर्वांसाठी आहेत. ते घातक आहेत. त्यामुळे सरकार, लोकशाही, समाज व्यवस्थेला धोका आहे. म्हणून माणसाच्या अस्तित्वाला धोका आहे. हा धोका टाळण्यासाठी सर्वप्रथम पत्रकार, मालक यांनी दक्ष राहिले पाहिजे. वाचकांनी पेड न्यूज प्रकाशित करणा-या वृत्तपत्रांवर बहिष्कार टाकला पाहिजे. पेड न्यूजची वाढती संख्या, समस्या सोडविण्यासाठी प्रथम मालकांनी नंतर पत्रकारांनी, सरकारने आणि वाचकांनी पुढे येऊन प्रतिबंधात्मक उपाययोजना करण्याची अत्यंत आवश्यकता आहे. प्रसारमाध्यमांची शक्ती, प्राण वृत्तपत्राचे स्वातंत्र्य, महत्व जपून त्याद्वारे समाजसह राष्ट्राच्या सर्वांगीण विकास साधण्याची त्यामध्ये सहभागी होण्याची जबाबदारी आपली सर्वांची आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची

१. समकालीन पत्रकारिता मूल्यांकन और मुद्दे- संपादक - राजकिशोर- वाणी प्रकाशन नवी दिल्ली, प्रथम आवृत्ती १९९४, पृष्ठ- १८८
२. कित्ता, पृष्ठ -१८८
३. Press council of India Report on Paid news – 30/07/2010, Page No. 1
४. कम्युनिकेशन टुडे -संपादक संजिव भानावत- January-March 2015, April-June 2015, पृष्ठ- 265
५. विकिपीडिया पेड न्यूज
६. कम्युनिकेशन टुडे -संपादक संजिव भानावत- January-March 2015, April-June 2015, पृष्ठ- 264
७. पत्रकारिता मार्गदर्शन - एस.के. कुलकर्णी, पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन पुणे, तीसरी आवृत्ती २००९, पृष्ठ-७६
८. कम्युनिकेशन टुडे- संपादक संजिव भानावत, जानेवारी- मार्च २०१४, पृष्ठ-१४२ जुलै, सप्टेंबर २०१७ पृष्ठ - १६१
९. कम्युनिकेशन टुडे- संपादक संजिव भानावत, जुलै- सप्टेंबर २०१७, पृष्ठ- १६१

